

5.

Logika sociálnych vied

Vo svojom referáte¹ o logike sociálnych vied by som chcel vyjsť z dvoch téz, vyjadrujúcich protiklad medzi našim vedením a našim nevedením.

Prvá téza: Vieme toho veľmi veľa – a nielen detaily pochybného intelektuálneho záujmu, ale predovšetkým veci, ktoré nemajú len maximálne praktický význam, ale ktoré nám môžu aj sprostredkovať hlboké teoretické poznatky a udivujúce chápanie sveta.

Druhá téza: Naša nevedomosť je bezhraničná a vytriezvujúca. Ba práve úžasný pokrok prírodných vied (na čo naráža moja prvá téza) nám opäť a opäť otvára oči pre našu nevedomosť práve v oblasti prírodných vied samých. Tým však sokratovská idea nevedenia dostala celkom nový obrat. Každým krokom, ktorý urobíme vpred, každým problémom, ktorý vyriešime, objavíme nielen nové a nevyriešené problémy, ale zisťujeme aj, že tam, kde sme sa nazdali, že stojíme na pevnej a bezpečnej pôde, je v skutočnosti všetko neisté a rozkolísané.

Obidve moje tézy o vedení a nevedení sú, prirodzene, vo vzájomnom protiklade len zdanlivo. Zdanlivé protirečenie vzniká najmä tým, že slovo „vedenie“ sa v prvej téze používa v trochu inom význame ako v druhej téze. Obidva významy sú však dôležité a dôležité sú obidve tézy, a to natoľko, že by som to chcel sformulovať v tretej téze.

Tretia téza: Podstatne dôležitou úlohou a možno dokonca rozhodujúcim skúšobným kameňom každej teórie poznania je, aby urobila zadosť obidvom našim prvým tézám a aby objasnila vzťah medzi našim udivujúcim a neprestajne narastajúcim vedením a našim neprestajne narastajúcim chápaním, že vlastne nič nevieme.

Ak si to trochu uvážime, je vlastne samozrejmé, že logika poznania by mala nadviazať na napätie medzi vedením a nevedením. Dôležitý dôsledok tohto poznatku je sformulovaný v mojej štvrtej téze; ale skôr než prednesiem túto štvrtú tézu, chcel by som sa ospravedlniť za to, že toľké tézy budú ešte nasledovať. Ospravedlňujem sa tým, že ma požiadali, aby som tento referát zhrnul do podoby téz – a tento podnet sa mi zdal veľmi užitočný, aj keď táto forma môže azda vyvolať dojem dogmatizmu. Moja štvrtá téza je teda nasledovná.

Štvrtá téza: Pokiaľ sa vôbec dá hovoriť o tom, že veda alebo poznanie sa niekde začína, platí toto: Poznanie sa nezačína vnemami alebo pozorovaniami alebo zbieraním údajov či faktov, ale sa začína problémami. Niet vedenia bez problémov – ale niet ani problému bez vedenia. To znamená, že sa veda začína napätím medzi vedením a nevedením. Niet problému bez vedenia – niet problému bez nevedenia. Pretože každý problém vzniká objavom, že v našom domnelom vedení niečo nie je v poriadku; alebo, z logického hľadiska, objavom vnútorného protirečenia v našom domnelom vedení alebo protirečenia medzi našim domnelým vedením a faktmi; alebo azda ešte trochu správnejšie vyjadrené, objavom zdanlivého protirečenia medzi našim domnelým vedením a domnelými faktmi.

V protiklade k mojim prvým trom tézám, ktoré svojou abstraktnosťou vzbudzujú azda dojem, že sa trochu vzdialili od mojej témy, od logiky sociálnych vied, chcel by som konštatovať, že sme sa mojou štvrtou tézou dostali priamo do centra našej témy. Vo svojej piatej téze to môžem sformulovať takto.

Piata téza: Takisto ako všetky iné vedy sú aj sociálne vedy úspešné alebo neúspešné, zaujímavé alebo nudné, plodné alebo neplodné, celkom úmerne významu alebo v záujme problémov, o ktoré ide; a, prirodzene, aj celkom úmerne úprimnosti, priamočiarosti a jednoduhosti, ako sa do tohto problému púšťame. Pritom vonkoncom nemusi ísť vždy o teoretické problémy. Vážne praktické problémy ako problém chudoby, analfabetizmu, politického útlaku a právnej neistoty tvorili dôležité východiská spoločenskovedného skúmania. Ale tieto praktické problémy vedú k premýšľaniu, k teoretizovaniu a tým k teoretickým problémom. Vo všetkých prípadoch bez výnimky hodnotu alebo bezcennosť vedeckého výkonu určuje charakter a kvalita problému

– prirodzene, spolu s odvážnosťou a osobitosťou navrhnutého riešenia.

Východiskom je teda vždy problém; a pozorovanie sa akýmsi východiskom stáva len vtedy, keď odhalí určitý problém; alebo inými slovami, keď nás prekvapí, keď nám ukáže, že v našom vedení, v našich očakávaniach, v našich teóriách niečo nie je celkom v poriadku. Pozorovania vedú teda k problémom iba vtedy, keď protirečia určitým našim vedomým alebo nevedomým očakávaniam. Východiskom vedeckej práce potom nie je natolko pozorovanie ako také, ale pozorovanie vo svojom špecifickom význame – to však práve znamená, že v problémovom význame.

Tým som sa dostal tak ďaleko, že svoju hlavnú tézu môžem sformulovať ako tézu číslo šesť. Spočíva v nasledovnom.

Šiesta téza (hlavná téza):

a) Metóda sociálnych vied, takisto ako metóda prírodných vied, spočíva v preskúšaní pokusov o riešenie vlastných problémov – problémov, z ktorých vychádza.

Riešenia sa navrhujú a kritizujú. Ak nejaký pokus o riešenie nie je prístupný vecnej kritike, vylúči sa práve preto ako nevedecký, aj keď azda len predbežne.

b) Ak je prístupný vecnej kritike, pokúšame sa ho vyvrátiť; pretože všetka kritika tkvie v pokusoch o vyvrátenie.

c) Ak nejaký pokus o riešenie bol vyvrátený našou kritikou, skúšame to s iným pokusom.

d) Ak v kritike obstojí, akceptujeme ho predbežne, a to predovšetkým preto, lebo stojí za ďalšiu diskusiu a kritiku.

e) Metódou vedy je teda metóda tentatívneho pokusu o riešenie (alebo nápadu), ktorý kontroluje najostrejšia kritika. Je to kritické rozvíjanie metódy pokusu a omylu („trial and error“).

f) Takzvaná objektivita vedy spočíva v objektivite kritickej metódy; to však znamená, že spočíva predovšetkým na tom, že nijaká teória nie je oslobodená od kritiky, ale aj na tom, že logické pomocné prostriedky kritiky – kategória logického protirečenia – sú objektívne.

Základná idea, ktorá stojí za mojou hlavnou tézou, by sa dala azda zhrnúť aj takto.

Siedma téza: Napätie medzi vedením a nevedením dovádza k prob-

lému a k pokusom o riešenie. Toto napätie sa však nikdy neprekoná, pretože vychádza najavo, že naše vedenie spočíva len v predbežných a pokusných návrhoch na riešenie, a preto principiálne zahrnuje možnosť prejavu sa ako omyl a teda ako nevedenie. Jediná forma obhajoby nášho vedenia je zasa len predbežná: Spočíva na kritike, alebo presnejšie na tom, že naše pokusy o riešenie *doteraz* obstáli zdanlivo aj pred našou najdomyselnejšou kritikou.

Pozitívna obhajoba, ktorá by toto mohla prekonať, neexistuje. A najmä sa nemôže ukázať, že naše pokusy o riešenie nie sú pravdepodobné (v zmysle počtu pravdepodobnosti).

Toto stanovisko by sa dalo azda označiť ako *kriticistické*.

Aby som aspoň trochu naznačil obsah mojej hlavnej tézy a jej význam pre sociológiu, bude účelné konfrontovať ju s určitými inými tézami veľmi rozšírenej a často celkom nevedomky prijímanej metodológie.

Máme tu napríklad pomýlený a zavádzajúci metodologický naturalizmus a či scientizmus, ktorý žiada, aby sa sociálne vedy od prírodných vied konečne naučili, čo je vlastne vedecká metóda. Tento pomýlený naturalizmus vytyčuje požiadavky ako napríklad: začínaj pozorovaniami a meraniami; to znamená napríklad štatistickými zisteniami; potom postupuj induktívne k zovšeobecňovaniu a k tvorbe teórií. Týmto spôsobom sa možno priblížiť ideálu vedeckej objektivite, pokiaľ sa to v sociálnych vedách vôbec dá. Pritom musí byť jasné, že v sociálnych vedách sa objektivita dosahuje oveľa ťažšie (ak sa vôbec dosiahnuť dá) ako v prírodných vedách; pretože objektivita znamená hodnotovú neutralitu – a vedec v oblasti sociálnych vied sa len v najzriedkavejších prípadoch vie do tej miery oslobodiť od hodnotení vlastnej spoločenskej vrstvy, aby aspoň ako-tak dospel k hodnotovej neutralite a k objektivite.

Podľa mojej mienky je každá veta, ktorú som tu pripísal pomýlenému naturalizmu, od základu nesprávna a založená na nepochopení prírodovednej metódy, ba priam na mýte – na, žiaľ, priveľmi rozšírenom a vplyvnom mýte o induktívnom charaktere prírodovednej metódy a o charaktere prírodovednej objektivite. V ďalšom by som niečo zo svojho, mne vymeraného drahocenného času chcel využiť na kritiku pomýleného naturalizmu.

Hoci väčšina vedcov zaoberajúcich sa sociálnymi vedami sa stavia asi odmietavo k tej či onej čiastkovej téze tohto pomýleného naturalizmu, predsa len, aspoň v anglosaských krajinách, tento naturalizmus vcelku prevažuje v súdobých sociálnych vedách okrem národného hospodárstva. Príznačky tohto víťazstva by som chcel sformulovať vo svojej ôsmej téze.

Ôsma téza: Zatiaľ čo ešte pred druhou svetovou vojnou bola idea sociológie ideou všeobecnej teoretickej sociálnej vedy – porovnateľná azda s teoretickou fyzikou – a idea sociálnej antropológie ideou veľmi špeciálnej sociológie, totiž sociológie aplikovanej na primitívne spoločenstvá, dnes sa tento pomer obrátil veľmi čudným spôsobom. Sociálna antropológia a či etnológia sa zmenila na všeobecnú sociálnu vedu; a zdá sa, že sociológia sa čoraz väčšmi zmiernuje s tým, že sa stáva časťou sociálnej antropológie; totiž sociálnou antropológiou aplikovanou na veľmi špeciálnu formu spoločnosti – na antropológiu vysokoindustrializovaných západoeurópskych foriem spoločnosti. Aby som to vyjadril ešte raz trochu stručnejšie, úplne sa obrátil pomer medzi sociológiou a antropológiou. Sociálna antropológia postúpila od aplikovanej špeciálnej vedy na základnú vedu a antropológ sa zo skromného a trochu krátkozrakého *fieldworker* zmenil na ďalekozrivého a hlbokomyseľného sociálneho teoretika a na sociálneho hlbinného psychológa. Niekdajšia teoretická sociológia však musí byť rada, ak sa užívá ako *fieldworker* a ako špecialista – ako pozorovateľ a opisovateľ všetkých totemov a tabu domorodcov bielej rasy západoeurópskych krajín a Spojených štátov.

Pravda, túto premenu v osude vedcov v oblasti sociálnych vied netreba brať príliš vážne; predovšetkým preto nie, lebo takáto vec osebe ako vedný odbor vôbec neexistuje. Keď to sformulujem do tézy, vyplynie z toho téza číslo deväť.

Deväť téza: Takzvaný vedný odbor je iba ohraničeným a skonštruovaným konglomerátom problémov a pokusov o riešenie. Čo však existuje skutočne, to sú problémy a vedecké tradície.

Napriek tejto deviatej téze je zvrät vo vzťahoch medzi sociológiou a antropológiou mimoriadne zaujímavý; nie kvôli odborom a ich názvom, ale preto, lebo ohlása víťazstvo pseudoprírodovednej metódy. Tým sa dostávam k ďalšej téze.

Desiata téza: Víťazstvo antropológie je víťazstvom údajne pozorujúcej, údajne opisujúcej a údajne induktívne generalizujúcej metodológie a predovšetkým údajne objektívnejšej a tým zdanlivo prírodovednejšej metódy. Je to Pyrrhovo víťazstvo; ešte jedno také víťazstvo a sme stratení – totiž antropológia a sociológia.

Ochotne pripúšťam, že moja desiatka téza je sformulovaná trochu priostro. Predovšetkým musím pripustiť, že sociálna antropológia objavila veľa zaujímavého a dôležitého a že je jednou z najúspešnejších sociálnych vied. A rád pripustím aj to, že pre nás Európanov môže byť veľmi príťažlivé a veľmi zaujímavé pozrieť sa na nás samých cez okuliare sociálneho antropológa. Ale aj keď sú tieto okuliare azda farbistejšie ako iné okuliare, sotva sú preto objektívnejšie. Antropológ nie je pozorovateľom z Marsu, aj keď si to neraz namýšľa a aj keď sa nezriedka a celkom ochotne pokúša zahrať jeho spoločenskú rolu; a niet ani nijakého dôvodu predpokladať, že obyvateľ Marsu by nás videl „objektívnejšie“, ako napríklad my vidíme samých seba.

V tejto súvislosti by som chcel porozprávať príbeh, ktorý je síce extrémny, ale naskrze nie ojedinelý. Je to pravdivý príbeh, ale v danej súvislosti na tom vôbec nezáleží. Ak by vám tento príbeh pripadal nepravdepodobný, berte ho, prosím, ako voľný výmysel – ako voľne vymyslenú ilustráciu, ktorá má zvýrazniť dôležitý moment práve tým, že je príkro prehnaná.

Pred niekoľkými rokmi som sa zúčastnil na štvordennej konferencii, zvolanej na podnet istého teológa, na ktorej participovali filozofi, biológovia, antropológovia a fyzici – jeden až dvaja predstavitelia z každého odboru; spolu boli prítomní asi ôsmi účastníci. Téma znela „veda a humanizmus“. Po istých počiatkových ťažkostiach a po eliminovaní pokusu zapôsobiť na nás vznešenou hĺbkou, podarilo sa trojdenným spoločným úsilím štyroch či piatich účastníkov povzniesť diskusiu na celkom nezvyčajne vysokú úroveň. Aspoň mne sa zdalo, že naša konferencia dosiahla štádium, v ktorom sa nás všetkých zmocnil radostný pocit, že sa od seba navzájom niečo naučíme. Rozhodne sme boli všetci plne zaangažovaní, keď sa prítomný sociálny antropológ ujal slova.

„Možno sa budete čudovať,“ asi takto začal, „že doteraz som na tomto zhromaždení nepovedal ani slovo. Súvisí to s tým, že som pozo-

rovateľ. Na toto zasadnutie som neprišiel, aby som sa zúčastnil na vašom verbálnom správaní, ale aby som vaše verbálne správanie študoval. To som potom aj urobil. Pritom som nebol vždy schopný sledovať vaše vecné spory; ale ak niekto ako ja študoval desiatky diskusných skupín, zistí, že napokon nevelmi záleží na veci samej. My, antropológovia,“ to povedal takmer doslova, „sme sa naučili pozorovať takéto sociálne fenomény zvonka a z objektívnejšieho stanoviska. Nás nezaujíma *čo*, ale *ako*; napríklad spôsob, akým sa ten či onen pokúša v skupine dominovať a ako ostatní odmietajú jeho pokusy alebo sami alebo utváraním koalícií; ako sa po rozmanitých podobných pokusoch vyvinie hierarchický poriadok a tým skupinová rovnováha a skupinový rituál verbalizovania; a tieto veci sú si vždy veľmi podobné, nech sú aj formulácie otázok, dané ako téma diskusie, čo ako rozdielne.“

Vypočuli sme si nášho antropologického návštevníka z Marsu až do konca a ja som mu potom dal dve otázky: ponajprv, či nemá nijakú pripomienku k vecným výsledkom našej rozpravy a neskôr, či sa nedomnieva, že by mohlo existovať čosi ako vecné dôvody a argumenty, ktoré by mohli byť platné alebo neplatné. Odpovedal, že sa priveľmi musel sústrediť na pozorovanie nášho skupinového správania, než aby bol mohol detailne sledovať naše vecné spory. Navyše by v opačnom prípade bol ohrozil svoju objektivitu – možno by sa bol dal zatiahnuť do diskusií. A keby sa bol dal dokonca strhnúť, bol by sa stal jedným z nás a hneď by bolo po jeho objektivite. Okrem toho sa naučil verbálne správanie (opätovne používal výrazy „verbal behaviour“ a „verbalization“) neposudzovať doslova alebo ho brať doslova vážne. Povedal, že jemu záleží na sociálnej a psychologickej funkcii tohto verbálneho správania. A potom doložil ešte toto: „Ak na vás ako na účastníka diskusie zapôsobia argumenty alebo dôvody, nám záleží na fakte, že vy sa takýmto médiami môžete navzájom ovplyvňovať alebo vzájomne na seba pôsobiť. A, prirodzene, nám ide predovšetkým o symptómy tohto ovplyvňovania; nás zaujímajú také pojmy ako je dôraz, zaváhanie, ochota pripustiť a ustúpiť. Na faktickom obsahu diskusie vlastne vôbec nezáleží, nám záleží iba na tom, ako sa jednotlivé úlohy zahrajú a na dramatickej premene ako takej; pokiaľ ide o takzvané argumenty, je to, prirodzene, len istý spôsob verbálneho správania, ktorý nemá väčší význam ako všetky ostatné. Je čisto subjektívnou ilúziou veriť, že

argumenty možno ostro odlišiť od iných pôsobivých verbalizácií; a už vonkoncom nie od objektívne platných a objektívne neplatných argumentov. V krajnom prípade by sa argumenty dali rozdeliť na také, ktoré sa v určitých skupinách v určitých časoch *prijímajú* ako platné alebo neplatné. Moment času sa potom prejavuje aj v tom, že takzvané argumenty, ktoré sa v diskusnej skupine ako tejto tu prijali, môžu neskôr niektorí účastníci napadnúť alebo odmietnuť.“

Nechcem ďalej pokračovať v opisovaní tejto udalosti. V tomto kruhu nebude asi ani treba poukázať na to, že trochu extrémny postoj môjho antropologického priateľa svojim myšlienково-historickým pôvodom nebol ovplyvnený iba behavioristickým ideálom objektivitu, ale aj myšlienkami, ktoré vzišli z nemeckej pôdy: Mám na mysli všeobecný relativizmus – historický relativizmus, ktorý verí, že niet objektívnej pravdy, ale iba pravdy pre ten či onen vek, a sociologický relativizmus, ktorý hlása, že existujú pravdy alebo vedy pre tú či onú skupinu alebo triedu, napríklad proletárska veda, buržoázna veda; takisto sa domnievam, že takzvaná sociológia vedenia sa v plnej miere podieľa na príprave dogiem môjho antropologického priateľa.

Aj keď treba pripustiť, že môj antropologický priateľ zaujal na konferencii extrémny postoj, predsa len táto pozícia vonkoncom nie je netypická ani bezvýznamná, najmä ak sa trochu zmierni.

Tento postoj je však *absurdný*. Keďže som historický a sociologický relativizmus a sociológiu vedenia obšírne kritizoval v inej súvislosti, upustím tu od kritiky. Krátko sa chcem dotknúť iba naivnej a pomýlenej myšlienky, z ktorej tu vychádza.

Jedenásta téza: Je úplne pomýlené predpokladať, že objektivita vedy závisí od objektivitu vedca. A takisto je úplne pomýlené veriť, že prírodovedec je objektívnejší ako vedec v oblasti sociálnych vied. Prírodovedec je rovnako stranický ako iní ľudia a, žiaľ, zvyčajne je mimoriadne jednostranne a stranicky zaujatý v prospech svojich vlastných myšlienok – ak nepatrí k tým nemnohým, ktorí neprestajne produkujú nové idey. Poniectori z najvynikajúcejších súdobých fyzikov založili dokonca školy, ktoré sa s mohutným odporom postavili proti novým ideám.

Moja téza má však aj pozitívnu stránku a tá je dôležitejšia. Tvorí obsah mojej dvanástej tézy.

Dvanásta téza: To, čo možno označiť za vedeckú objektivitu, spočíva výlučne na *kritickej* tradícii; na tej tradícii, ktorá napriek všetkému odporu tak často umožňuje kritizovať panujúcu dogmu. Inak vyjadrené, objektivita vedy nie je individuálnou záležitosťou rôznych vedcov, ale sociálnou záležitosťou ich vzájomnej kritiky, priateľsky nepriateľskej delby práce medzi vedcami, ich spolupráce a aj ich činnosti, zameranej proti sebe navzájom. Sčasti teda závisí od celého radu spoločenských a politických vzťahov, ktoré túto kritiku umožňujú.

Trinásta téza: Takzvaná sociológia vedenia, ktorá objektivitu vidí v správaní rôznych jednotlivých vedcov a neobjektivitu vysvetľuje sociálnym stanoviskom vedcov, vôbec nepochopila tento rozhodujúci moment – mám na mysli fakt, že objektivita sa zakladá jedine a výlučne na kritike. To, čo sociológia vedenia prehliadla, nie je nič iné ako práve sociológia vedenia – teória vedeckej objektivitu. Vysvetliť ju možno iba sociálnymi kategóriami, ako napríklad: súťaženie (medzi jednotlivými vedcami takisto ako medzi jednotlivými školami); tradícia (totiž kritická tradícia); sociálne zariadenie (napríklad zverejňovanie v rôznych konkurenčných časopisoch a prostredníctvom rôznych konkurenčných vydavateľov; diskusie na kongresoch); štátna moc (totiž politická tolerancia slobodnej diskusie).

Takéto drobnosti, ako napríklad sociálne alebo ideologické postavenie vedca, sa týmto spôsobom časom vylúčia samé, hoci, prirodzene, na obmedzený čas hrajú vždy určitú úlohu.

Celkom podobne ako problém objektivitu môžeme oveľa slobodnejšie než zvyčajne riešiť takzvaný problém hodnotovej neutrality.

Štrnásť téza: V kritickej diskusii rozlišujeme otázky ako: (1) otázku pravdivosti určitého tvrdenia; otázku jeho relevancie, jeho záujmu a jeho významu v pomere k problémom, ktoré práve skúmame; (2) otázku jeho relevancie, jeho záujmu a jeho významu v pomere k rôznym *mimovedeckým problémom*, napríklad k problému ľudského blahobytu alebo k celkom inak usporiadanému problému národnej obrany, alebo národnej útočnej politiky, alebo priemyselného rozvoja, alebo osobného obohacovania sa.

Prirodzene, takéto mimovedecké záujmy nijako nemožno vylúčiť z vedeckého výskumu. A je rovnako nemožné vylúčiť ich z prírodovedného výskumu – napríklad z fyzikálneho – a takisto ani zo sociálneho

výskumu. Čo je možné a dôležité a čo vede dáva jej osobitý charakter, nie je vylúčovanie, ale odlišovanie záujmov, ktoré nepatria k hľadaniu pravdy, od čisto vedeckého záujmu o pravdu. Ale hoci je pravda dominantnou vedeckou hodnotou, nie je jedinou: Relevancia, záujem a význam nejakého tvrdenia v pomere k čisto vedeckému situovaniu problému sú takisto prvoradé vedecké hodnoty a niečo podobné platí aj pre hodnoty, ako je hodnota plodnosti, explikačnej sily, jednoduchosti a presnosti.

Inými slovami, existujú *čisto* vedecké hodnoty a pahodnoty a takisto *mimovedecké* hodnoty a pahodnoty. A hoci prácu vo vede vôbec nemožno oslobodiť od mimovedeckých aplikácií a hodnotení, predsa je jednou z úloh vedeckej kritiky a vedeckej diskusie bojovať proti miešaniu oblastí hodnôt a najmä vylúčiť z otázk pravdivosti mimovedecké hodnotenia.

Pravdaže, to nemožno nadekrétovať raz navždy, ale to je a zostáva trvalou úlohou vzájomnej vedeckej kritiky. Čistota čistej vedy je ideál pravdepodobne nedosiahnuteľný, ale kritika oň trvalo bojuje a bojovať musí.

Pri formulácii tejto tézy som označil za prakticky nemožné vylúčiť z vedeckej praxe mimovedecké hodnoty. Je to niečo podobné ako s objektivitou: Vedca nemožno obrať o jeho stranickosť a pritom ho neobrať aj o jeho ľudskosť. Celkom podobne mu nemožno zakazovať alebo zničiť jeho hodnotenie a nezničiť pritom aj jeho ako človeka a *vedca*. Naše motívy a naše čisto vedecké ideály, ako je ideál čistého hľadania pravdy, sú veľmi hlboko zakotvené v mimovedeckých a sčasti náboženských hodnoteniach. Objektívny vedec, vedec, ktorý sa k hodnotám stavia neutrálne, nie je ideálnym vedcom. Bez vášne to nejde, a už vôbec nie v čistej vede. Výraz *láska k pravde* nie je len čírou metaforou.

Nemožno teda povedať, že objektivita a hodnotová neutralita sú pre jednotlivého vedca prakticky nedosiahnuteľné, objektivita a hodnotová neutralita sú predsa samy *hodnotami*. A keďže hodnotová neutralita je sama hodnotou, je požiadavka bezpodmienečnej hodnotovej neutrality paradoxná. Táto námietka nie je až taká dôležitá, treba však predsa len poznamenať, že paradoxnosť zmizne sama od seba, keď sa požiadavka hodnotovej neutrality nahradí požiadavkou, aby úlohou

vedeckej kritiky bolo odhaľovanie miešania hodnôt a oddeľovanie čisto vedeckých otázok hodnoty, ako je pravda, relevancia, jednoduchosť a tak ďalej, od otázok mimovedeckých.

Doteraz som sa pokúsil stručne rozviesť tézu, že metóda vedy spočíva vo voľbe problémov a v kritike našich vždy pokusných a predbežných pokusov o riešenie. A ďalej som sa pokúsil ukázať na príklade dvoch hojne analyzovaných otázok metód sociálnych vied, že táto kritická náuka o metódach (azda ju smiem takto nazvať) dospieva k dosť rozumným metodologickým výsledkom. Ale hoci som mohol povedať zopár slov o teórii poznania a či o logike poznania a hoci som rozhodne mohol povedať zopár kritických slov o metóde sociálnych vied, povedal som vlastne dosť málo pozitívneho o vlastnej téme, o logike sociálnych vied.

Nechcem zdržiavať odôvodňovaním alebo ospravedľovaním, prečo pokladám za dôležité vedeckú metódu najprv stotožniť s kritickou metódou. Namiesto toho by som si teraz chcel priamo všimnúť niekoľko čisto logických otázok a téz.

Pätnásta téza: Najdôležitejšia funkcia čisto deduktívnej logiky je funkcia organonu kritiky.

Šestnásta téza: Deduktívna logika je teória o platnosti logických záverov a či vzťahu logického vyplývania. Nevyhnutná a rozhodujúca podmienka platnosti určitého vzťahu logického vyplývania je táto:

Ak sú premisy platného záveru *pravdivé*, musí byť *pravdivá* aj konklúzia.

Možno to vyjadriť aj takto: Deduktívna logika je teória o prenose pravdy z premis na konklúziu.

Sedemnásť tá téza: Môžeme konštatovať: Ak sú všetky premisy pravdivé a záver platný, musí byť pravdivá aj konklúzia; a ak teda v platnom závere je konklúzia nepravdivá, nemôžu byť pravdivé všetky premisy.

Tento síce triviálny, ale v rozhodujúcej miere dôležitý výsledok možno vyjadriť aj takto: Deduktívna logika nie je len teória o *prenose pravdy* z premis na konklúziu, ale zároveň aj naopak, teóriou *spätneho prenosu nepravdivosti* z konklúzie aspoň na jednu z premis.

Osemnásť tá téza: Tým sa deduktívna logika stáva teóriou racionálnej kritiky. Pretože všetka racionálna kritika má takú formu, že sa pokúša-

me ukázať, ako možno z kritizovateľného tvrdenia odvodiť neprijateľné dôsledky. Ak sa nám podarí z určitého tvrdenia logicky odvodiť neprijateľné dôsledky, je tvrdenie vyvrátené.

Devätnásť tá téza: Vo vedách pracujeme s teóriami, to znamená s deduktívnymi systémami. To má dva dôvody. Po prvé, určitá teória a či deduktívny systém predstavuje pokus o vysvetlenie, a teda pokus riešiť vedecký problém; po druhé, určitá teória, teda deduktívny systém, je racionálne kritizovateľná svojimi dôsledkami. Je to pokus o riešenie podrobený racionálnej kritike.

Tolko o formálnej logike ako o organone kritiky.

Stručne treba objasniť dva základné pojmy, ktoré som tu použil: pojem pravdy a pojem vysvetlenia.

Dvadsať tá téza: Pojem pravdy je nevyhnutný pre kritizmus, ktorý som tu rozviedol. To, čo kritizujeme, je nárok na pravdivosť. Čo sa ako kritici určitej teórie pokúšame ukázať, to prirodzene je, že jej nárok na pravdivosť nie je oprávnený – že je nesprávny.

Základná metodologická idea, že sa učíme z našich omylov, sa nedá pochopiť bez regulatívnej idey pravdy: veď omyl, ktorého sa dopúšťame, spočíva práve v tom, že sme nedosiahli náš vytýčený cieľ, náš štandard meraný meradlom alebo vodidlom pravdivosti.

Určitú výpoveď nazývame „pravdivou“ vtedy, keď sa zhoduje s faktami alebo keď faktom zodpovedá, alebo keď sú veci také, ako ich podáva výpoveď. To je takzvaný absolútny či objektívny pojem pravdy, ktorý každý z nás stále používa. Jeden z najdôležitejších výsledkov modernej logiky spočíva v tom, že s prenikavým úspechom rehabilitovala tento absolútny pojem pravdy.

Táto poznámka predpokladá, že pojem pravdy bol podmíňovaný. A naozaj podmíňovanie pojmu pravdy dalo hlavný popud na relativistické ideológie vládnuce v našich časoch.

To je dôvod, prečo by som rehabilitáciu pojmu pravdy, o ktorú sa zaslúžil logik a matematik Alfred Tarski, chcel označiť za filozoficky najdôležitejší výsledok modernej matematickej logiky.

Prirodzene, že tu tento výsledok nemôžem rozoberať; môžem iba celkom dogmaticky povedať, že sa *Tarskemu* podarilo čo najjednoduchším a najpresvedčivejším spôsobom vysvetliť, v čom tkvie zhoda nejakej vety s faktmi. Ale práve beznádejná obťažnosť tejto úlohy vied-

la ku skeptickému relativizmu – so sociálnymi následkami, ktoré tu asi znázorňovať nemusím.

Druhý pojem, ktorý som použil a ktorý treba objasniť, je pojem vysvetlenia alebo presnejšie, pojem *kauzálneho vysvetlenia*.

Čisto teoretický problém – problém čistej vedy – spočíva vždy na tom, aby sa našlo vysvetlenie – vysvetlenie určitého faktu alebo fenoménu – alebo pozoruhodnej pravidelnosti alebo pozoruhodnej výnimky. To, čo dúfame vysvetliť, sa môže volať explikandum. Pokus o riešenie – to znamená: vysvetlenie – spočíva vždy na určitej teórii, na určitom deduktívnom systéme, ktorý nám dovoľuje vysvetliť explikandum tým, že ho logicky spojíme s inými faktmi (s takzvanými východiskovými podmienkami). Celkom explicitné vysvetlenie spočíva vždy na logickom odvodzovaní (alebo odvoditeľnosti) explikanda z teórie spolu s východiskovými podmienkami.

Základná logická schéma každého vysvetlenia spočíva teda na logickom, deduktívnom závere, ktorého premisy pozostávajú z teórie a východiskových podmienok a ktorého konklúziou je explikandum.

Táto základná schéma má až udivujúco veľa spôsobov aplikácie. Jej pomocou možno napríklad ukázať, aký je rozdiel medzi príležitostnou – *ad hoc* vymyslenou – hypotézou a hypotézou, ktorá je nezávisle preskúšateľná; a čo je azda ešte zaujímavejšie, jednoduchým spôsobom sa dá logicky analyzovať rozdiel medzi teoretickými problémami, historickými problémami a problémami aplikácie. Pritom vysvitá, že slávne *rozlíšenie* medzi teoretickými alebo nomotetickými a historickými alebo ideografickými vedami je logicky úplne oprávnené – ak tu totiž pod „vedou“ chápeme zaobranie sa určitými logicky rozlíšiteľnými druhmi problémov.

Tolko na vysvetlenie logických pojmov, ktoré som doteraz použil.

Každý z týchto dvoch pojmov, pojem pravdy a pojem vysvetlenia, dáva podnet na logické rozvíjanie ďalších pojmov, ktoré sú zo stanoviska logiky poznania alebo metodológie azda ešte dôležitejšie. Prvý z týchto pojmov je pojem *približovania sa k pravde* a druhý je pojem *explikačnej sily* alebo *explikačného obsahu* nejakej teórie.

Tieto dva pojmy sú čisto logickými pojmami potiaľ, pokiaľ sa dajú definovať logickými pojmami pravdivosti a obsahu určitej vety – to znamená, triedou logických dôsledkov určitej teórie.

Obidva pojmy sú relatívne: hoci každá veta je jednoducho pravdivá alebo nepravdivá, predsa môže *jedna* veta znamenať lepšie približovanie sa k pravde ako *iná*. Napríklad, keď jedna veta má „viac“ pravdivých a „menej“ nepravdivých logických konzekvencií. (Tu sa predpokladá, že pravdivé a nepravdivé podmnožiny z množiny dôsledkov obidvoch viet sú porovnateľné.) Potom sa dá ľahko ukázať, prečo právom predpokladáme, že Newtonova teória sa k pravde približuje lepšie ako Keplerova teória.

Podobne možno ukázať, že explikačná sila Newtonovej teórie je väčšia ako explikačná sila Keplerovej teórie.

Získavame tu teda logické pojmy, ktoré sú základom posudzovania našich teórií a dovoľujú nám, aby sme vo vzťahu k vedeckým teóriám hovorili zmysluplne o pokroku alebo o kroku späť.

Tolko o všeobecnej logike poznania. O špeciálnej logike poznania a sociálnych vied by som chcel uviesť ešte niekoľko ďalších téz.

Dvadsať prvá téza: Neexistuje nijaká veda založená len na pozorovaní, ale existujú len vedy, ktoré teoretizujú viac alebo menej vedome a kriticky. Platí to aj o sociálnych vedách.

Dvadsať druhá téza: Psychológia je sociálnou vedou, pretože naše myslenie a konanie závisia vo veľkej miere od sociálnych vzťahov. Kategórie ako a) napodobňovanie, b) reč, c) rodina sú očividne sociálne kategórie; a je jasné, že psychológia učenia a myslenia, ale napríklad aj psychoanalýza nie sú možné bez jednej či druhej z týchto sociálnych kategórií. Z toho vidieť, že psychológia predpokladá spoločenské pojmy; z toho môžeme usudzovať, že spoločnosť nemožno bezo zvyšku vysvetliť psychologicky alebo redukovať na psychológiu. Psychológiu teda nemožno pokladať za základnú vedu sociálnych vied.

Sociálne prostredie človeka predstavuje to, čo zásadne nemožno vysvetliť psychologicky a čo musíme uviesť ako predpoklad každého psychologického vysvetlenia. Úloha opísať toto sociálne prostredie – a to pomocou explikačných teórií, keďže, ako som už naznačil, čistý opis neexistuje – tvorí základnú úlohu sociálnych vied. Bolo by primerané prideliť túto úlohu sociológii. V ďalšom výklade sa to aj predpokladá.

Dvadsať tretia téza: Sociológia je autonómna v tom zmysle, že do veľkej miery môže a musí byť nezávislá od psychológie. Odhladnuc

od závislej situácie psychológie to vyplýva aj z toho, že sociológia sa opätovne ocitá pred úlohou vysvetľovať nechcené a často nežiaduce sociálne následky ľudského konania. Napríklad: Konkurencia je sociálny jav pre konkurenta zvyčajne nežiadúci, ale (zvyčajne neodvratne) sa dá a musí vysvetľovať ako nechcený následok (vedomých a plánovitých) činov konkurentov. Čokoľvek by z týchto činov konkurentov bolo vysvetliteľné, sociálny jav konkurencie je psychologicky nevysvetliteľným sociálnym následkom týchto činov.

Dvadsať štvrtá téza: Sociológia je autonómna ešte aj v inom zmysle, totiž v tom, čo sa často nazývalo „chápajúcou sociológiou“.

Dvadsať piata téza: Logická analýza národohospodárskych metód vedie k výsledku, ktorý sa dá aplikovať na všetky spoločenské vedy. Tento výsledok ukazuje, že v sociálnych vedách existuje „čisto objektívna metóda“, ktorú asi možno označiť za *objektívne* chápanú metódu alebo situačnú logiku. *Objektívne* chápanú sociálnu vedu možno rozvinúť nezávisle od všetkých subjektívnych alebo psychologických myšlienok. Spočíva v tom, že *situáciu* konajúceho človeka analyzuje dostatočne, aby činy vysvetlila zo situácie bez ďalšej psychologickéj pomoci. Objektívne „chápanie“ spočíva v pochopení, že daný čin bol objektívne *situácii primeraný*. Inými slovami, situácia je do veľkej miery analyzovaná potiaľ, pokiaľ sprvoti zdanlivo psychologické momenty, napríklad želania, motívy, spomienky a asociácie premenila na situačné momenty. Z človeka, ktorý má také či onaké želania, sa potom stane človek, ktorému k jeho situácii patrí, že objektívne je vybavený tou či onou teóriou, alebo tou či onou informáciou.

Potom sme schopní pochopiť jeho činy v objektívnom zmysle tak, že môžeme povedať: Mám síce iné ciele a iné teórie (ako napríklad Karol Veľký), ale keby som sa bol ocitol v jeho situácii analyzovanej určitým spôsobom – pričom situácia zahŕňa ciele a poznanie –, bol by som konal rovnako a ty asi tiež. Metóda situačnej analýzy je teda síce individualistická metóda, ale nie psychologická, lebo psychologické momenty zásadne vylučuje a nahrádza objektívnymi situačnými prvkami. Zvyčajne ich nazývam „situačnou logikou“ („situational logic“ alebo „logic of the situation“).

Dvadsať šiesta téza: Opísané vysvetlenia situačnej logiky sú racionálne, teoretické rekonštrukcie. Sú nadmieru zjednodušené a nadmie-

ru schematizované, a preto vo všeobecnosti *nesprávne*. Napriek tomu môžu obsahovať veľkú mieru pravdivosti a v prísne logickom zmysle môžu predznamenať dobré spôsoby približovania sa k pravde – a dokonca lepšie ako iné preskúšateľné vysvetlenia. V tomto zmysle je pre situačno-analytické sociálne vedy nevyhnutný logický pojem približovania sa k pravde. Predovšetkým však sú situačné analýzy racionálne, empiricky kritizovateľné a schopné zlepšovania. Môžeme napríklad nájsť list, z ktorého vysvitá, že úroveň poznania Karola Veľkého sa úplne líši od poznania, ktoré sme predpokladali v našej analýze. V protiklade k tomu sú psychologicko-charakterologické hypotézy sotvakedy kritizovateľné.

Dvadsať siedma téza: Situačná logika predpokladá všeobecne fyzický svet, v ktorom konáme: Tento svet obsahuje napríklad fyzické pomôcky, ktoré sú nám k dispozícii a o ktorých niečo vieme, a sú v ňom aj prejavy fyzického odporu, o ktorých všeobecne vieme tiež niečo (často nie veľmi veľa). Okrem toho musí situačná logika vychádzať aj z predpokladu sociálneho sveta vybaveného inými ľuďmi, o cieľoch ktorých niečo vieme (často nie veľmi veľa), a navyše *sociálnymi inštitúciami*. Tieto sociálne inštitúcie určujú vlastný sociálny charakter nášho sociálneho prostredia. Pozostávajú zo všetkých tých sociálnych entít sociálneho sveta, ktoré zodpovedajú veciam fyzického sveta. Obchod so zeleninou, alebo univerzitný ústav, alebo policajná moc či zákon sú v tomto zmysle sociálnymi inštitúciami. Sociálnymi inštitúciami sú aj cirkev, štát a manželstvo; a takisto aj určité vynútené obyčaje, ako napríklad v Japonsku harakiri. Ale v našej európskej spoločnosti samovražda nie je inštitúciou v tom zmysle, v akom to slovo používam a tvrdím, že táto kategória je dôležitá.

Toto je moja posledná téza. Nasleduje návrh a stručná záverečná úvaha.

Návrh: Ako základné problémy čisto teoretickej sociológie by sa predbežne azda mohla predpokladať všeobecná situačná logika a teória inštitúcií a tradícií. To by zahŕňovalo problémy ako sú obidva nasledujúce:

1. Inštitúcie nekonajú, konajú len indivídua v inštitúciách alebo v prospech inštitúcií. Všeobecná situačná logika týchto úkonov by bola teóriou kvázi úkonov inštitúcií.

2. Bolo by treba vytvoriť teóriu chcených a nechcených inštitucionálnych následkov účelových úkonov. To by mohlo viesť aj k teórii vzniku a vývinu inštitúcií.

Ešte jedna poznámka na záver. Myslím, že teória poznania nie je dôležitá len pre jednotlivé vedy, ale aj pre filozofiu a pre náboženskú a filozofickú útrpnosť našich čias, ktorá nás asi všetkých zamestnáva a je z veľkej časti pocitom útrpnosti, vyplývajúcim z filozofickej teórie poznania. Nietzsche to nazval európskym nihilizmom a Benda zradou intelektuálov. Ja by som to chcel charakterizovať ako následok sokratovského objavu, že nič nevieme, totiž, že naše teórie nemôžeme nikdy racionálne obhájiť.

Ale tento dôležitý objav, ktorý medzi mnohými inými trápnosťami vytvoril aj existencializmus, je len polovičným objavom; a nihilizmus sa dá prekonať. Pretože aj keď nie sme schopní naše teórie racionálne obhájiť a pravdepodobne ani len dokázať, že sú pravdepodobné, predsa ich môžeme racionálne kritizovať. A sme schopní odlišiť lepšie od horších.

Ale to vedel dokonca ešte pred Sokratom starý Xenofanes, keď napísal slová:

*Bohovia neodhalili ľuďom všetko od začiatku,
ale hľadajúc ľudia časom nájdu lepšie.*

¹ Otvárací prejav na zasadnutí Nemeckej spoločnosti pre sociológiu v Tübingene roku 1961. Táto prednáška bola najprv uverejnená in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 14, 1962, zošit 2, s. 233-248. Svojím referátom som mal otvoriť diskusiu. Profesora Adorna vyzvali, aby v ňom svojím referátom pokračoval; v tomto koreferáte v podstate so mnou súhlasil. V knižnej publikácii (*Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*) začal však Adorno dvoma polemikami, ktoré spolu mali približne sto strán; potom nasledovala moja prednáška, hneď za ňou Adornov koreferát a ďalšie state, ktoré na zasadnutí neodzneli. Čitateľ knihy *Der Positivismusstreit* sotva mohol tušiť, že moja prednáška tvorila začiatok a Adornových agresívnych prvých sto strán bolo napísaných oveľa neskôr (až pre spomínanú knihu).